

אורה שורצולד

המרכיב העברי בספרדית היהודית

מהי ספרדית יהודית?

ספרדית יהודית, הידועה בשמה העממי לאדינו, היא הלשון של היהודים, שגורשו מספרד ומפורטוגאל בשלהי ימי הביניים, והתיישבו ברחבי האימפריה העותמאנית במזרח (טורקיה, יוון, ארץ-ישראל, יוגוסלביה, בולגריה, מצרים, רומניה) ובצפון אפריקה במערב (מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה). במזרח היא נקראת בפי הדוברים **ג'ידיו**, **ג'ודיו** או **ג'ודזמו** 'יהודית' (בדומה לשם **יידיש** שהשתמשו בו יוצאי מזרח אירופה ומרכזה לציון לשונם), ובמערב (בחלקו) נקראה הלשון הספרדית היהודית **חִפְתִּיָּה**. ראשיתה של הספרדית היהודית בימי הביניים בספרד. היהודים אימצו אמנם את הלשון הספרדית, לשון המדינה שחיו בה, אך כציבור בעל מאפיינים חברתיים, דתיים ותרבותיים מיוחדים, היא נשתנתה בניהם והבדילה אותם משכניהם הגויים. ידועה זיקת היהודים ללשונות ובכללן העברית, הארמית והיוונית, ויסודות מלשונות אלו הם שילבו בדיבורם הספרדי. משגורשו מספרד, הם התמידו בדיבור הספרדי המיוחד להם, ולא שינו אותו ללשונות סביבתם. מלים רבות נוספו ללשונם משכניהם הלא-יהודים, וכך נמצא מלים יווניות וטורקיות בספרדית היהודית שברחבי האימפריה העותמאנית (לדוגמה: **קִיפְרִיט** "גפרור", **פֹּסְטִימָה** "אבססס, פצע מוגלתי"), ומלים ערביות רבות בצפון אפריקה (לדוגמה: **לִיבְסָה** "לבוש", **לֹמָה** "אשמה"). בעיקרה, הספרדית היהודית היא אפוא הלשון הספרדית של ימי הביניים, שעוצבה בידי היהודים לצורכיהם, התפתחה באורח עצמאי כלשון חיה, הושפעה אחר כך מלשונות העמים שהיהודים גרו בשכנותם, והשתנתה במרוצת השנים.

שילוב עברית בספרדית היהודית

יהודי ספרד, ככל יהודי הפזורה, היו דו-לשוניים. בחיי יום-יום דיברו בלשון הספרדית המיוחדת שלהם, אך בבית הכנסת, בבית ובכל מקום אחר,

לצורך הברכות, התפילה קריאת התורה והספרות הנלמדת השתמשו בעברית, ובמידה פחותה בארמית. לא ייפלא אפוא, שבכל עת שנזקקו למלה חסרה בלשונם הספרדית, נטלו מן המוכן בעברית (מכאן ולהבא אכנה בשם "עברי" כל יסוד שהתקבל מן המקורות העבריים או הארמיים). מלכתחילה נשתלבו בספרדית המלים העבריות הנחוצות לצורכי התרבות והדת. למלים אלה לא היו תמיד מקבילות בספרדית, ולעתים נלוו משמעויות זרות למלים הספרדיות המקבילות. לכן מלים כמו: שבת, ראש שנה, כיפור, סוכות, חנוכה, פורים, שבועות, תשעה באב, חול המועד ומוצאי שבת נכנסו ללשון יום־יום. באופן דומה חדרו לספרדית היהודית מלים עבריות הקשורות בטקסים דתיים כגון: חופה, כתובה, קידושין, גט, קידוש, פרשה, חומש, הפטרה, מפטיר, הבדלה, קדיש, לולב, אתרוג, ברית, מזוזה ועוד. מלים אלו השתלבו בספרדית היהודית ונשתמרו בה במהלך הדורות. אך לא רק מלים בעלות ערך דתי-תרבותי נכנסו לספרדית היהודית, אלא גם מלים רבות של חולין. בבדיקה של כלל המלים העבריות בספרדית היהודית ניכר, שמלים רבות מאוד אינן מלים של קודש, אלא מלים של חול. לדוגמה: אפילו, צער, ממון, חן, מזל, סגולה, הצלחה, חמור, מבול, משפחה ועוד.

לא ניתן להצביע על מקור עברי אחד שולט, שמתוכו שאבו היהודים את המלים העבריות והארמיות: הם בחרו מלים מן המקרא (במיוחד מן החומש, מן ההפטרות, מתהילים ומחמש המגילות), מן המשנה, מן הגמרא, מן המדרשים, מן הספרות של ימי הביניים ומספרות ההשכלה, והם המשיכו לקלוט מלים גם בעת החדשה. **קיבוץ, עלייה והכשרה**, לדוגמה, חדרו לספרדית היהודית רק במאה העשרים.

הגיית המלים העבריות

ההגייה של המלים העבריות בספרדית היהודית דומה למדי להגייה של הישראלים היום. יש חמש תנועות בספרדית היהודית: i, e, a, o, u. השווא הנע הגוי כ־e, והטעם מתאים למצוי במקורות העבריים. השינויים מן ההגייה הישראלית מעטים: הגייה מזרחית של עי"ן ושל חי"ת מצויה רק בפי דוברי החכתייה בצפון אפריקה ובפי דוברי הספרדית היהודית מילידי הארץ, בגלל שכנותה של הערבית, כנראה. יוצאי טורקיה וארצות הבלקאן אינם הוגים עי"ן או חי"ת מזרחיות, וגם הה"א אינה הוגיה בפהם. בחלק

מקהילות המזרח, עי"ן בסוף מלה (ולעתים גם לפני עיצור) הגויה דווקא כחית" (כלומר ככ"ף רפויה). כך, למשל, המלים **קריאת שמע** נהגות **קְרִיאת שְׁמַח, דעתן** (כינוי גנאי לטרחן המאריך בדיבור שלא לצורך) נהגה **דְּחַתָּן, יודע לשון** (הזהרה מפני יודע ספרדית יהודית שאינו יהודי) נהגה **יֹד'אַח לְשֹׁן, ומעלה מטה** (בערך, פחות או יותר) נהגה **מְחֻלָּה מְטָה**.

ברוב הקהילות של דוברי הספרדית היהודית מתקיימת ההבחנה של דגושות ורפות באותיות ב,ד,כפ, ולעתים גם ג ו-ת. את הגימ"ל הרפויה הוגים לעתים כ"ע"ן ערבית (כמו בהגייה הערבית של **עזה** [=עֶזְה]), את הדל"ת הרפויה, ולעתים רחוקות גם את התי"ו הרפויה הוגים כמו **th** במלה האנגלית **this**. התי"ו הרפויה נאלמת לעתים קרובות בסופי מלים, וכך נשמעות המלים כמקוטעות. הצד"י הגויה כסמ"ך לכל דבר, וי"ו ובי"ת הגויות כ-v, שי"ן ימנית הגויה בפי קהילות אחדות כסמ"ך (כמו שי"ן שמאלית). מ"ם ונו"ן נהגות לחלופין בסופי מלים.

להלן דוגמות אחדות: המלה **שבת** הגויה **שְׁבָה** = **סְבָה** או **שְׁבֹד** (במעין דל"ת רפויה), **מצוה** הגויה **מְסוּה, שבועות** נהגית **שְׁבוּעוֹת, שְׁבוּעוֹד**, וגם **סְבוּאוֹת** או אפילו **סְבו** בקרב קהילת סלוניקי, **פורים** הגויה גם **פּוֹרִין** בפי דוברים רבים, הצירוף **בני חורין** הגוי **בְּנֵי חוֹרִים(!)**, **צער** הגוי **סָר** ועוד.

הכתיב

מכיוון שהעברית הייתה לשון הלימודים, כתב היהודי גם את הספרדית היהודית באותיות עבריות, בדומה לדרך הכתיבה של היידיש ושל לשונות יהודים אחרות. הספרדית היהודית כתובה בדרך כלל בכתב רש"י או בכתב רהוט שנקרא סוליטריאו או סוליטיריו. תרגומי המקרא והמקורות המקודשים האחרים נכתבו לעתים באותיות עבריות מרובעות ובניקוד. כתיבן של המלים העבריות נשתמר בדרך כלל. רק במאה וחמישים השנים האחרונות נמצא כתיבים חריגים בספרות החילונית ובעיתונות שנכתבה ספרדית יהודית, לדוגמה: **עבירה** = **עֲבָרָה**, **אולאם** = **עוֹלָם**, **לאשון** = **לְשֹׁן**, **חאטאחה** = **חתיכה** (מטבע), **סיקאָנָה** = **סכנה**, **פִּירָאשָׁה** = **פרשה** (יהודי ספרד וגם רבים מבני עדות המזרח הוגים את שתי המלים האלה בדרך שונה משל הגייתם של אחיהם האשכנזים). כתיבים אלה מעידים נאמנה על דרך ההגייה של המלים העבריות בספרדית היהודית. רק במאה האחרונה פשטה מגמה של כתיבת הספרדית היהודית באותיות לאטיניות.

תמורות במלים ובביטויים העבריים בספרדית היהודית

המלים העבריות עברו גלגולים אחדים אחרי שחדרו לספרדית היהודית, ולא רק מצד הגייתן. משמעויותיהן התגונו (כפי שכבר ראינו בדוגמות אחדות לעיל) וצורותיהן הותכו לתוך המערכת הספרדית היהודית. משמעויותיהן של המלים העבריות השתנו בהשוואה למקורן העברי. לדוגמה: **גמרא** "חוברת, קונטרס קטן (לאו דווקא תלמוד)", **כלב** "אדם כפוי טובה", **כמה לקו באצבע?** "מה המחיר?", **חמור** "טיפש", **התכנות** "מטבעות כסף", **זכפתונו** "כינאי לטרחן וטרדן, נודניק" (על שם המלה "וכפתור" הנשנית פעמים רבות במעשה המנורה שבספר שמות), **מים עזים** "משקה חריף, עראק" (אותו עראק כונה ביוונית אוזו. מה דומה בצלילו יותר לאוזו מן המים העזים?), **בעל הבטחה** "אדם אופטימי", **חבר** "שותף לעסקים (לאו דווקא ידיד)".

מצד אחר, המלים העבריות הותכו בתוך המערכת של הלשון הספרדית יהודית כאילו היו מלים ספרדיות לכל דבר. כך, למשל, אדם עדין ונאה-הליכות כונה **חנזו**, שהוא שילוב חן עם סיומת וזו של שמות התואר בספרדית. בדומה לכך **מזלזוזו** הוא בר-מזל. **זיסמזלזדו**, לעומתו, הוא חסר מזל; התחילית **זיס** שלפני מזל מציינת שלילה, והסיומת הספרדית **אדו** מציינת שם תואר. **גרונזדו** הוא אדם הלהוט אחר גרונו, גרגרן. למלה העברית **גרון** נוספה סיומת וזו הספרדית. כשנוספה סיומת **יאר** הספרדית לאותה מלה, נוצר הפועל **גרונזאר** שפירושו לאכול בגרגרנות. בדומה לה המלה **קשרינאר** (כשר + יאר, ההגויה על פי רוב **קשרינאר**) פירושה להכשיר דבר מה, להפכו לכשר מבחינה הלכתית. ראוי לציין כאן, שהמלה **מלשינאר** (בהגיית **מלסינאר**) "להלשין" נכנסה כבר לאוצר המלים של הספרדית של ימי הביניים, הד למצבם המיוחד של היהודים בספרד באותם הימים. לכן ניתן למצוא את המלה העברית **מלשין** במילונים הספרדיים כמלה ספרדית לכל דבר.

עם זה, בגלל התפתחויות טבעיות ועצמאיות בלשון, רבות מן המלים עברו הן גלגול משמעות הן גלגול צורה, והפכו ל"ספרדיות" יותר. לדוגמה: **ריבויס אי מבוליס** "רבים מאוד" הוא צירוף **ריבוי ומבול** עם הסיומות הספרדיות. **סחורינאר** "לשקוע בדיכאון" נובע מן **מרה שחורה** העברית עם סיומת הפועל הספרדית, **סחטרון** "מרושל בהופעתו" נגזר מ**מחטרון** העברי בתוספת הצליל ט באמצע (המופיע גם במלים אחרות כמו **ארבע ועשטרים**

"התנ"ך = עשרים וארבעה הספרים". ובתנועת a המצויה במלים עבריות דומות אחרות כמו חשבון (ההגויה גם חסבון) ועלבון. בעל הבית העברי הפך לַבְּאֵל־אֲבִי "בעל בעמיו, בעל נכסים וראוי לכבוד" ורעייתו קיבלה את סיומת הנקבה הספרדית, והיא נקראת בַּאֲלֵאֲבִיָּה "אשת חיל, עקרת בית מוכשרת ביותר" השווה במשמעותה לַבְּלוֹסְטָה ביידיש, שאף היא נגזרה מבעל הבית בסיומת הנקבה של היידיש. בית החיים "בית העלמין" התקצר והשתנה בספרדית יהודית והוא נקרא בֵּיד־אֲחִי. מן הַדְחִיָּה נוצר שם תואר ספרדי לכל דבר דְחִיּוֹ "איטי", דְחִיָּה "איטית". וידבר הוא ביטוי מקראי שכיח מאוד. היהודי הספרדי מכנה את הפטפטן בשם וַיְדַבֵּר ואת הפטפטנית בשם וַיְדַבְּרָאָה. הוא היה אומר (בנעימה של קריאת המשניות) הוא כינוי אחר לפטפטן, שהרי ביטוי זה שכיח מאוד במשנה ומוכר לכל יהודי מן העיון בפרקי אבות או במשניות אחרות. קוֹן לִיטְרָאס דִּי וְתוֹדִיעֵנו "באותיות של 'ותודיענו', דברים מפורשים וברורים" הוא שילוב של שלוש מלים ספרדיות ("עם", "אותיות", "של") עם וְתוֹדִיעֵנו שנגזר מן התפילה הפותחת במלה הזאת ביום טוב שחל במוצאי שבת, שאותיותיה גדולות. התפתחויות אלו במשמעות ובצורה בספרדית היהודית יצרו גיוונים בשימושי המלים העבריות בקהילות השונות. המלה צְדָקָה (ההגוי סִיד־אֲקִירוֹ) מן צְדָקָה בשאלוניקי פירושה "נדבן, מעניק צדקה לעניים". לעומת זאת בטורקיה ובישראל פירושה הפוך: קבצן, מבקש נדבות. חֶלֶק אִי בֶלֶק (בהטעמת מלרע) הוא צירוף שנקלט בבולגריה וביוגוסלביה בהוראת "אנשים רעים ובלתי מהימנים", אף שהוראתו המקורית בלשון חכמים הייתה "פלוני אלמוני" (חִילֶק וּבִילֶק). יודע לשון מקובל ומובן בשאלוניקי ובירושלים, אך לא במקומות אחרים.

ראינו אפוא, שהיהודים שאבו מלים עבריות והתיכו אותן בספרדית היהודית הן מבחינת המשמעות הן מבחינת הצורה. ברם השפעת העברית ניכרת גם בביטויים שמלותיהם ספרדיות בלבד; הלבוש ספרדי, אך הביטוי עברי למהדרין. נסיים בשתי דוגמות מן הסוג הזה: אֵיל סָאנטוֹ בִּינְדִּיג'וֹ (בִּינְדִּיצ'וֹ) אֵיל הוא תרגום מילולי של הביטוי העברי המקורי הקדוש ברוך הוא: הקדוש - איל סאנטו, ברוך - בינדיג'ו, הוא - איל. הניב בּוֹקָה קִי דִישׁוֹ נוֹ דִּינִי סִי "הפה שאמר לא, אומר כן" הוא תרגום של הניב העברי "הפה שאסר הוא הפה שהתיר".